

AROMÂNII. ISTORIE, LITERATURĂ. SCRIERI DESPRE DIALECTUL AROMÂN*

NICOLAE SARAMANDU

Motto: Aromânii „remind one of those ingenious pictures in which an animal or a human face is concealed so as not to be obvious on first inspection, though when once seen it appears to be the principal feature of the drawing” (Ch. N. E. Eliot, *Turkey in Europe*, London, 1900). [Aromânii „ne amintesc de acele tablouri ingenioase pe care un animal sau un chip uman este în așa mod înfățișat, încât să nu fie evident de la prima vedere, deși, odată observat, el se dovedește a fi principalul element al picturii”.]

Aromânii¹ fac parte din ramura sud-dunăreană a poporului român. Numele lor provine din lat. *romanus* > *român* (ar. *aromân*, cu *a* protetic), nume comun pentru populația romanizată din nordul și din sudul Dunării. Se întâlnesc astăzi în ținuturile lor de origine din Peninsula Balcanică (Grecia, Albania, R. Macedonia de Nord, Bulgaria), în Serbia, România, în țări din Europa occidentală (Franța, Italia, Spania) și din alte continente: America de Nord (SUA, Canada), Australia. Numărul lor este de 400.000 – 500.000.

Cucerirea romană în sud-estul Europei. Romanizarea. Limba română a luat naștere pe un teritoriu vast, în nordul și în sudul Dunării, ca urmare a extinderii stăpânirii romane în sud-estul Europei, proces îndelungat, care a durat mai mult de trei secole, începând în anul 229 î.Hr., prin cucerirea primelor cetăți ilire de la Marea Adriatică – Apollonia (azi Pojan, în Albania) și Dyrrachium (azi Dürres, în Albania) – până la transformarea Daciei în provincie romană (anul 106 î.Hr.). În acest interval se plasează extinderea stăpânirii romane asupra Macedoniei (anul 168 î.Hr.) și apoi asupra întregii Grecii (anul 148 î.Hr.). Cucerirea romană s-a extins spre interiorul Peninsulei Balcanice, cuprinzând Tracia și Moesia (anul 46 î.Hr.), ultima provincie cucerită fiind Dacia.

* This work presented in this paper was supported by the research grant from the Romanian National Authority for Scientific Research and Innovation CNCS = UEFISCDI, project no PN-III-P4-ID-PCE-2020-0451.

¹ Împreună cu meglenoromânii și istroromânii.

Izvoarele istorice atestă prezența continuă – în timp și în spațiu – a populației romanizate în nordul și în sudul Dunării, în ținuturile stăpânite odinioară de romani, „din Dacia până în Pind”². O formulare asemănătoare apare la S. Pușcariu: „din Carpații nordici până în Pind vârful muntelui poartă nume românești”³ și, de asemenea, la Th. Capidan: „penetrațiunea romană [...] s-a extins din Dacia până în sudul Peninsulei Balcanice”⁴.

Principala componentă a romanizării este cea lingvistică, „un proces lent și ireversibil, întins pe durata mai multor generații, de părăsire treptată a limbii autohtone și de înlocuirea acesteia cu limba latină”⁵.

Itinerariile romane (căile de comunicație) au înlesnit difuzarea limbii latine, lăsând uneori urme în toponimia locală. Există un sistem unitar de denumire a localităților, de exemplu, prin folosirea prepoziției *ad* pentru a indica proximitatea față de un reper cunoscut (râu, munte, punct topografic): *Ad mediam* (Băile Herculane), prepoziție care se recunoaște în toponime actuale: *Ameru* (lit. ‘la măr’), așezare aromânească în Pind. Lat. *mansum*, desemnând un popas sau adăpost provizoriu, s-a păstrat în română: dr., ar. *mas*.

Prezentând *inscripțiile latine* din provinciile romane Macedonia (care cuprindea și Tesalia, precum și teritoriul actual al Albaniei) și Ahaia, aflate la sud de „linia Jireček”, H. Mihăescu a pus în evidență faptul că „influența latină a fost foarte puternică și ea se extindea cu mult mai la sud de «linia Jireček»”⁶.

În Macedonia, un rol important l-a avut, în procesul de romanizare, *Via Egnatia*, care lega Roma de orientul imperiului.

„Influența limbii latine s-a intensificat în cursul secolului al II-lea î.Hr., prin intermediul armatelor și al comercianților, mai ales de-a lungul marilor artere de circulație care duceau spre Macedonia. Valea râului Shkumbi [Albania] a reprezentat din cele mai vechi timpuri calea naturală cea mai lesnicioasă de la Adriatică spre Macedonia orientală. Romanii au amenajat sistematic acest drum începând cu a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n., îmbunătățindu-l și dându-i numele de *Via Egnatia*: ea pornea de la porturile Dyrrachium (Durrës) și Apollonia (Požani) și se îndrepta spre est. Cele două ramuri se întâlneau la Clodiana (Peqini), de unde drumul continua pe un singur traseu, urcând pe valea râului Shkumbi. Trecând prin Scampa (Elbasan), Claudanon (Qafa Thanës), el lăsa la sud

² În exprimarea scriitorului bizantin Laonic Chalcocondil (secolul al XV-lea), care vorbește de „neamul care locuiește din Dacia până în Pind și care se întinde în Tesalia. Vlahi se numesc și unii și ceilalți” (FHDR IV: 435).

³ Pușcariu 1940: 148.

⁴ Capidan 1942: 143. „De aceea, nu e o exagerare dacă vom repeta [...] că, în epoca de după părăsirea parțială a Daciei sub Aurelian, limba latină a răsunat din Carpați până în Pind și de pe țărmurile Adriaticei la Marea Egee” (*ibidem*).

⁵ IR I: 23–24.

⁶ Mihăescu 1978: 86.

lacurile Ohrida și Prespa, ajungea la Heraclea-Lyncestis (Monastir sau Bitolia), Pella, Salonic, Philippi, Perinthe, traseul încheindu-se pe coasta mării, în cetatea Bizanțului”⁷.

Urmând acest traseu, întâlnim până astăzi numeroase așezări aromânești pe fosta *Via Egnatia*, numită dintotdeauna de aromâni *Calea Mare*⁸. Cercetări recente au pus în evidență importanța pe care rețeaua de drumuri romane (*viae publicae romanae*) și îndeosebi *Via Egnatia* – cu un mare număr de inscripții latine, inclusiv în localitățile aflate în vecinătatea ei – au avut-o în procesul de romanizare.

Romanitatea sud-dunăreană. În perioada care a urmat retragerii aureliene, „societatea nord-dunăreană s-a dezvoltat în relații directe, pe plan economic, etnografic, politic și spiritual, cu provinciile latinofone din dreapta marelui fluviu” (FHDR II: p. V, *Introducere*). Contactele dintre romanicii din nordul Dunării și cei din sudul Dunării, rămași în imperiu, nu au încetat. Ele au fost favorizate de inițiativele de recucerire a Daciei din secolele IV–VI, datorate împăraților Constantin cel Mare (306–337) și Iustinian (527–565). Prin Edictul de la Milano, din 313, Constantin cel Mare recunoștea creștinismul, care s-a generalizat în Dacia „ca rezultat al misionarismului inițiat și susținut de comunitățile și episcopatele din sudul Dunării” (IR III: 611). Din secolul al IV-lea datează primele informații despre creștinarea populației de la Dunărea de Jos de către episcopul got Ulfila – care predica în limbile latină, greacă și gotică – și despre activitatea unor episcopi (Photeinos, Nicetas), care, în secolele IV–V predicau aici în limba latină. Așa se explică faptul că terminologia religioasă de bază, provenită din latină, e comună românilor din nordul și din sudul Dunării – *biserică, boteza, creștin, cruce, mormânt, nuntă, Paște, ruga* < lat. *basilica, baptizare, christianus, crucem, monumentum, nuptiae, Paschae, rogare* –, regăsindu-se în aromână.

Într-o lucrare scrisă de Procopius din Cesarea în grecește (între anii 553 și 555), *Despre zidiri*, apar 654 de nume de locuri romane, inclusiv orașe, dintre care o bună parte se află în Macedonia și Epir, unde sunt atestate comunități cu vorbitori de limbă latină, la Heraclea-Lyncestis (lângă Bitolia), Bargala și Stobi (lângă Știp).

O mărturie importantă privind folosirea limbii latine în Imperiu, în zona de influență culturală greacă, datează din aceeași perioadă, mijlocul secolului

⁷ Mihăescu 1993: 70. „Al doilea drum ca importanță ducea de la Adriatica la Dunăre spre Dacia [...] ajungând la Retiaria (Arçar) pe Dunăre, nu departe de actualul oraș Vidin” (ibidem).

⁸ A fost remarcată coincidența dintre localitățile antice și actualele așezări aromânești: „Pentru a evalua importanța drumurilor publice romane, *viae publicae romanae*, în viața romanității balcanice, este suficient să comparăm gruparea localităților antice unde s-au găsit inscripții latine, în jurul *Viei Egnatia* și al altor drumuri, de pe harta lui H. Mihăescu (1978: 80), cu gruparea satelor aromâne de pe harta lui Th. Capidan (1926: 78), unde, cu excepția marelui grup central, venit aici mai târziu, restul corespunde în mod frapant” (Poghirc 1989: 30).

al VI-lea, și provine de la un înalt funcționar bizantin, Ioannes Lydos (490–565), de la care aflăm că locuitorii din Tracia „vorbesc *limba italienilor*” (Ioannis Lydi, *De magistratibus*, III, 68; apud Černjak 1990: 139).

Mențiuni despre limba tracă vorbită în sudul Dunării apar în textele bizantine până în secolul al VI-lea, după care, ele încetează. În Tracia propriu-zisă tracii s-au romanizat „probabil datorită faptului că serviciul militar aproape că devenise ocupația principală permanentă a populației rurale, jefuită la nesfârșit de incursiunile barbarilor” (Černjak 1992: 101).

Așadar, în paralel cu abandonarea limbii materne de către autohtonii traco-daci, continuă atestările privind limba latină vorbită în nordul și în sudul Dunării, pe un teritoriu vast, limbă asimilată celei vorbite în Italia, numită *limba ausonilor* pentru nordul Dunării (Priscus de Panion, secolul al V-lea) sau *limba italienilor* (Ioannes Lydos, secolul al VI-lea). Se poate considera că secolul al VI-lea reprezintă limita superioară până când s-a vorbit limba autohtonilor traco-daci în nordul și în sudul Dunării. În secolele V–VI se încheie „deznaționalizarea populației traco-dace, prin răspândirea limbii latine și adoptarea modului de viață roman provincial” (Arvinte 1966: 31).

Informațiile care apar la Ioannis Lydos privind limba populației autohtone din Tracia sunt confirmate, pentru aproximativ aceeași perioadă (a doua jumătate a secolului al VI-lea), de prima atestare scrisă a limbii vorbite în teritoriile romanizate din sudul Dunării. Este vorba de cuvintele *torna, torna* (τόρνα, τόρνα), care apar la Theophylact Simocatta, în *Istoriei* (operă scrisă de cronicarul bizantin în grecește, pe la anul 630). Autorul precizează că aceste cuvinte au fost rostite „în limba locului, în limba țării” (ἐπιχώριος γλώσσα) de către oșteni din trupele auxiliare ale armatei bizantine, în timpul unei expediții din anul 587, condusă de generalul Comentiolus, în munții Haemus, împotriva avarilor. Comentiolus recrutase trupele auxiliare la fața locului, la Anchialos (Tracia), oștenii fiind localnici. La aproape două secole după Theophylact, aceeași întâmplare a fost relatată de un alt scriitor bizantin, Theophanes Confessor (în *Chronografia*, operă scrisă în grecește, pe la 810–814), care adaugă termenul *fratre*: τόρνα, τόρνα, φράτρε, cuvintele în discuție fiind rostite în „limba locului” (πάτριος φωνή). Textele celor doi scriitori bizantini dovedesc faptul că „pe teritoriile fostelor provincii [romane] latina devenise limba maternă a locuitorilor” (Fischer 1985: 20; cf. și Saramandu 2001).

În jurul anului 600, limesul dunărean este desființat, slavii pătrunzând în Peninsula Balcanică. Urmările acestui eveniment sunt sesizate în tratatul de istorie a românilor: „desființarea frontierei romano-bizantine de-a lungul fluviului a creat noi facilități în raporturile economice și etno-culturale între romanitatea sud-dunăreană și cea din vechea Dacie, realizându-se totodată și o continuă intermigrație în același vast spațiu roman” (IR II: 616).

Despre *limba romanilor*, deosebită de greacă, vorbită în sudul Dunării la sfârșitul secolului al VII-lea, avem informații în *Miracula Sancti Demetrii*, opera

unui anonim din Salonic, scrisă pe la 680–685. În această scriere se vorbește, pentru prima dată, despre o deportare – făcută de slavii și avarii năvălitori – în Panonia de sud, în teritoriul dintre Dunăre și Sava, a unei populații aduse din sud, prizonieri luați din Imperiu, eveniment petrecut în anul 621 (după alții, la 617–618). După șase decenii, în anul 680, populația deportată în nord a revenit în ținuturile de baștină, așezându-se în câmpia din apropierea Bitoliei (Macedonia), unde îi găsim astăzi pe aromâni. G. I. Brătianu a sesizat faptul că, în *Miracula Sancti Demetrii*, este vorba de „o dublă migrațiune” și că acest „du-te-vino al captivilor și al emigranților de pe un mal pe altul al Dunării nu încetase, în pofida invaziei slave și, fără îndoială, tocmai din cauza ei” (Brătianu 1937: 55).

Romani (Ῥωμαῖοι) și vlahi (Βλάχοι). În tratatul încheiat în anul 927 de împăratul Constantin VII Porfirogenetul cu bulgarii apare o referire la *transportatori cu caravanele și nomazi* (grec. *hamaxobiōn kai nomadōn*) (cf. Winnifrieth 1987: 100). Este, foarte probabil, vorba de *vlahi*, pe care, pentru anul 976, îi va semnală și istoricul bizantin Kedrenos ca *vlahi călători* (βλάχοι οδίτοι) (vezi *infra*).

La Constantin VII Porfirogenetul, în *De administrando imperio*, operă scrisă în anul 945 (în original, în grecește) apare, pentru prima dată, distincția între *Romani* (Ῥωμαῖοι), urmașii coloniștilor romani, și *Romei* (Ῥωμαῖοι), grecii bizantini: „Împăratul Dioclețian [...] a adus din Roma popor împreună cu familiile lor și i-a așezat în țara Dalmației: aceștia se mai numesc și *Romani*, pentru că au venit de la Roma, și poartă acest nume până în ziua de astăzi. [...] *Împărăția romanilor se întindea până la fluviul Dunărea*” [subl. n.] (FHDR II: 663). Până la această dată, la autorii bizantini apărea numai termenul *Ῥωμαῖοι*, prin care erau numiți, indistinct, atât romanii cât și grecii bizantini. Termenul *Ῥωμαῖοι*, care apare la Constantin VII Porfirogenetul, marchează „sfârșitul procesului de formare etnică și lingvistică a poporului român și totodată prima manifestare a conștiinței poporului nou constituit” (Armbruster 1972: 14).

O nouă realitate etnică este desemnată, așadar, în secolul al X-lea, prin termenul *Romani*, fiind vorba, în privința romanilor răsăriteni, de români. „În cursul celei de a doua jumătăți a mileniului I s-a încheiat procesul de etnogeneză atât a românilor nord-dunăreni, cât și a celor din sudul Dunării” (IR III: 287).

Noua realitate etnică este desemnată în a doua jumătate a secolului al X-lea prin *valachus*, termen preluat de bizantini de la slavi, care apare, în aceeași perioadă, la Kedrenos, anul 976, și într-o scrisoare din anul 980 a împăratului Vasile II Bulgaroctonul și, ulterior, într-un decret din anul 1020 al aceluiași împărat (cf. Armbruster 1972: 12, 15).

Vlahii în izvoarele bizantine. Pe *Via Egnatia* intră în istorie, la anul 976, *vlahii călători* (βλάχοι οδίτοι) – meștonași de scriitorul bizantin Kedrenos –, care

asigurau paza acestei mari artere de circulație. Este vorba de pasul *Βίγλα* (cf. lat. *vigilare*), prin care se face trecerea între Macedonia și Epir. Aici se află localitatea aromânească Pisuderi. Există și alte locuri de trecere în masivul muntos al Pindului, cel mai important fiind pasul *Ζύγος* (< lat. *jugum*), ar. *Giug*, care face trecerea din Epir în Tesalia, dar și spre Macedonia. Aici se găsește cea mai importantă așezare aromânească din Grecia, *Aminciu* (gr. *Μέτσοβο*), unde e atestat toponimul *Mpirătoare* (< lat. *(Via) Imperatoria* „cale imperială”).

Via Egnatia și trecătorile montane din Pind formau o rețea de căi de comunicație totdeauna bine păzite de garnizoane militare, implicând o prezență romană permanentă în zonă⁹. Nu este o întâmplare că aici se concentrează așezările aromânești din Epir, Macedonia și Tesalia, ținuturi locuite masiv de vlahi în secolul al X-lea, cum rezultă din amplele relatări ale scriitorului bizantin Kekaumenos.

Începând cu secolul al XI-lea, mențiunile despre vlahi sunt frecvente la scriitorii bizantini, atestările continuând până în secolul al XV-lea, când sursele bizantine încetează (în urma căderii Constantinopolului sub turci). Este vorba, mai întâi, de Kedrenos și Kekaumenos, care se referă la evenimente din secolele al X-lea și al XI-lea.

Kedrenos, care, pentru perioada 811–1057, a copiat *Compendiul de istorie* al lui Ioan Skylitzes, menționează sub anul 976 uciderea, de către vlahi, a lui David, fratele viitorului țar al bulgarilor, Samuil (980–1014): „Iar dintre acești patru frați, David a murit curând, fiind ucis de niște vlahi călători (βλάχοι οδίτοι), între Castoria și Prespa, la așa-numiții «stejari frumoși»” (FHDR III: 145)¹⁰. Această zonă – unde se află localitățile aromânești *Vlahoclisura* și *Pisuderi* – ocupă o poziție strategică în trecătorile montane, ceea ce făcea necesară, încă din vremea romanilor, prezența permanentă a unor garnizoane de pază (cf. Liakos 1976; Winnifrieth 1987: 18 și nota 7). Tot de la Kedrenos aflăm și de o altă trecătoare peste munți, în Rodopi, numită *Κίμβα Λόγγου*, între văile Strumei și Vardarului, fiind vorba de redarea, în limba greacă, a românescului *Câmpulung* (FDHR III: 147, nota 73).

⁹ Este, de fapt, vorba de o întreagă rețea de drumuri construite de romani, ca, de exemplu, de-a lungul coastei Adriaticii, între Durrachium (Durrës) și Avlona (Vlorë), în câmpia Muzachiei (Albania), în vestul Macedoniei etc., regiuni unde se găsesc astăzi numeroase așezări aromânești; cf. N. G. L. Hammond, *The Western part of the Via Egnatia*, în „Journal of Roman Studies”, 64, 1974, p. 185–194 (cu hartă la p. 186); idem, *The Via Egnatia in Western Macedonia*, în vol. *Ancient Macedonia*, IV, Salonic, 1986, p. 247–255; F. W. Walbonk, *The Via Egnatia – Some outstanding Problems*, în același volum, p. 673–680.

¹⁰ N. S. Liakos (*Makedono-Armanika*, Salonic, 1976) consideră că, datorită poziției lor strategice, Pisuderi și Vlahoclisura (în prezent importante localități aromânești) „erau, cu siguranță, păzite de soldați romani” (apud Winnifrieth 1987: 18, nota 7). „După opinia cea mai verosimilă, a lui Radu Lăzărescu (*Din nou despre vlahii din cronică lui Skylitzes*, «Buletinul Bibliotecii Române», VII–XI, Freiburg, 1979, p. 357–368), interesul imediat care poate să fi determinat folosirea vlahilor pentru uciderea lui David a fost acela al Imperiului bizantin de a redeschide drumul, blocat de bulgarii lui Samuil, ce lega coasta Adriaticii de coasta pontică pe uscat, celebra Via Egnatia. Vlahii «hoditai» s-au comportat, așadar, ca oameni aflați în solda Imperiului Bizantin” (Tanașoca 2003: 202).

În secolul al XI-lea, scriitorul bizantin Kekaumenos se referă pe larg, în *Strategikon*, operă scrisă în limba greacă între anii 1075 și 1078, la vlahii din Epir, Macedonia și Elada [= Tesalia], oferindu-ne, pentru perioada cuprinsă între anii 979 și 1066 (anul în care vlahii din Tesalia s-au răsculat împotriva bizantinilor), prima relatare amplă despre prezența aromânilor în sudul Peninsulei Balcanice.

Textul lui Kekaumenos cuprinde și un pasaj despre originea aromânilor din ținuturile grecești, pasaj greșit înțeles de unii istorici și lingviști, care au considerat, în mod eronat, că strămoșii aromânilor s-au deplasat din nordul spre sudul Peninsulei Balcanice începând cu secolele VI–VII (la pătrunderea slavilor în sudul Dunării) până în secolul al XI-lea. Al. Rosetti considera, în mod neîntemeiat, că deplasarea s-a produs chiar în vremea când scriitorul bizantin își redacta opera: „În privința locuinței primitive a aromânilor, cronicarul bizantin Kekaumenos (secolul al XI-lea), vorbind de aromânii care în vremea sa [subl. n.] «s-au împrăștiat peste tot Epirul și Macedonia, iar cei mai mulți s-au așezat în Elada», arată că ei trăiau «înainte vreme pe lângă Dunăre și pe lângă Sau, pe care îl numim astăzi Sava»” (Rosetti 1986: 324). Pentru întreaga chestiune, vezi Saramandu 1997.

În anul 1027, vlahii sunt menționați pentru prima oară într-o sursă occidentală, *Analele din Bari* (*Annales Barenses*), ca ostași înrolați în armata bizantină a împăratului Constantin al VIII-lea, într-o expediție militară în Sicilia (cf. Murnu 1984 [1905]: 86).

Câteva *documente bizantine* din secolul al XI-lea și de la începutul secolului al XII-lea ne informează despre vlahi în raport cu autoritățile imperiale și ecleziastice. După cucerirea țaratului lui Samuil (anul 1018), împăratul Vasile II Bulgaroctonul (976–1025), printr-un decret din anul 1020, îi subordonează pe vlahii din tema Bulgaria arhiepiscopiei din Ohrida, care lua locul vechii patriarhii bulgare. Noua organizare bisericească e confirmată în timpul împăratului Alexios I Comnenul (1081–1118), când e menționată o *episcopie a vlahilor* în tema Bulgaria, stabilită la Vreanonti (azi Vranje, în sudul Sebiei) și subordonată arhiepiscopiei de Ohrida. Pe un manuscris din secolul al XI-lea, descoperit în biblioteca bisericii „Sf. Clement” din Ohrida, apare următoarea însemnare: „Ioan, preot al preasfintei episcopii a vlahilor”, fiind vorba de aromâni (FHDR IV: 25; cf. și Dragomir 1959: 136–138).

„Existau și alte episcopii pentru vlahii balcanici, ca cea din 1335, al cărei scaun era la Lerin (Florina, Grecia) sau Prilep (R. Macedonia), sau cea din Domenikos, în Vlahia (Tesalia), care [...] în 1513 s-a contopit cu episcopia din Ellassona. Această regiune s-a remarcat totdeauna printr-o populație vlahă numerosă. Bineînțeles că și celelalte scaune episcopale din lumea balcanică numărau aromâni printre credincioșii ei. Episcopiile de pe malul drept al Dunării vegheau și asupra românilor din nordul fluviului” (Năsturel 1989: 71–72).

În *Alexiada*, împărăteasa Bizanțului Ana Comnena (1083–1148) „este mai puțin ostilă vlahilor decât Kekaumenos” (Winnifrieth 1987: 110). G. Murnu observa că aromânii „au avut o situație privilegiată sub Comneni, fapt stabilit de mult de istoricii români și mai cu seamă de N. Iorga” (Murnu 1984 [1924]: 155). Unii istorici sugerează chiar o posibilă origine vlahă a Comnenilor: împăratul Manuel I Comnenul (1143–1180) „vădea o simpatie deosebită pentru vlahi, oameni de același neam cu el” (Carl Hopf, apud Murnu 1984 [1924]: 152–153).

Vlahia Mare. În una din călătoriile sale, efectuate între anii 1160–1173, rabinul spaniol Benjamin de Tudela, venind din Italia în Grecia, vizitează Tesalia în anul 1166, ajungând în ținuturile locuite de vlahi (aromâni); la el apare, pentru prima oară, termenul *Vlahia*: „Aci e începutul *Vlahiei*, ai cărei locuitori ocupă munții, iar ei înșiși poartă numele de *vlahi*. [...] Nimeni nu-i poate ataca prin război, niciun împărat nu-i poate supune” (Murnu 1984 [1905]: 119). Prin *Vlahia*, Benjamin de Tudela înțelegea Tesalia, pe care mai târziu Nichita Choniates, în anul 1206, o numește *Vlahia Mare*: „Vlahia Mare se numește cuprinsul muntos al Tesalei” (Nicetae Choniatae, *Historia*, ed. Bonn, p. 841; apud Murnu 1984 [1906–1907]: 131). În acest ținut muntos întâlnim până astăzi cel ai compact și numeros grup de așezări aromânești.

Pentru folosirea denumirilor de *Vlahia*, *Vlahia Mare* și înțelesul lor la autorii bizantini, cf. Murnu 1913 [1905]: 71–74. Pentru alte *Vlahii*, cf. Arginteanu 1904: 159–160 (*Vlahia Albă* la Villehardouin); Murnu 1984 [1906–1907]: 138, 142 (*Vlahia Mică*, la Phrantzes, în Acarnania și Etolia); Philippide 1925: 707–709 (*Vlahia de Sus* [gr. *Anovlahia*], în Pind; *Vlahia Albă*, între Haemus și Dunăre); Năsturel 1989: 56 (*Vlahia Mare* în Tesalia, *Vlahia Mică* în Acarnania și Etolia, *Vlahia de Sus*, *Vlahia de Jos*: ele implică „un procent aromânesc destul de puternic, dacă nu majoritar la un moment dat în Pind, în Acarnania, Achaia, Etolia”).

Vlahii – urmașii coloniștilor romani. Cel care afirmă explicit că vlahii din ținuturile dunărene și cei din Peninsula Balcanică sunt urmașii coloniștilor romani aduși din Italia este scriitorul bizantin Ioan Kinnamos, care a trăit în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Probabil că nu e o întâmplare că această afirmație se face cu prilejul unei expediții în nodul Dunării, din anul 1166, a împăratului Manuel I Comnenul (1143–1180) împotriva ungarilor, expediție la care Ioan Kinnamos a participat în calitate de secretar imperial (cf. FHDR III: 231, nota introductivă). Ungurii sunt atacați dinspre Marea Neagră de către bizantini, care aveau în subordine „și o mare mulțime de vlahi, despre care se spune că sunt *coloni de demult ai celor din Italia*” (FHDR III: 239) [subl. n.]. Este de reținut numărul mare al vlahilor, recrutați de bizantini din Balcani și din tema Paristrion (Dobrogea), ținuturi aflate la acea dată în Imperiul bizantin. După numai câteva decenii, la începutul secolului al XIII-lea (anul 1221), Ioan Apokaukos, episcop de

Naupactos, spune că omul de rând îi numește *vlahi* (cu referire la vlahii din Etolia, Grecia) pe foștii coloniști romani (cf. Năsturel 1978: 231–233; Winnifrieth 1987: 119; Năsturel 1989: 69).

Date prețioase despre vlahii din Balcani la sfârșitul secolului al XII-lea găsim la Ansbertus, cronicarul împăratului german Frederic I Barbarosa (1152–1190), în timpul campaniei din Balcani, din anul 1189. Ansbertus menționează ținutul bogat *Flachia* (Vlahia), aflat nu departe de Salonic: „Fridericus de Perge invasit regionem opulentam Flachiam dictam, non multum a Thessalonica distantem” (Ansbertus, *Historia de expeditione Friderici*, apud Philippide OR I: 107; cf. și Arginteanu 1904: 111). Ansbertus ne informează și despre o *terra Blacorum* ‘țara vlahilor’ aflată în Tracia și stăpânită de Petru (împreună cu Asan), care pune la îndemâna cruciaților, conduși de Frederic I Barbarosa în lupta pentru cucerirea Bizanțului, un corp auxiliar de 40.000 de *vlahi* și cumani (cf. Murnu 1984 [1939]: 169).

Evenimentele petrecute după 1204, când Constantinopolul este cucerit de cruciați, sunt consemnate în *Cronica Moreei* (alcătuită în prima jumătate a secolului al XIV-lea), unde este pomenită, de mai multe ori, *Vlahia tesalică* (în Tesalia), care reprezintă o realitate politică: „În 1204 [...], în Tesalia de apus, pe coastele și poalele Pindului, se înfiripează un început de domnie națională românească” (Murnu 1984 [1906–1907]: 136).

Informații de ordin matrimonial și ecleziastic despre vlahii din Macedonia (zona Ohrida) și Epir (episcopia de Butrint, în sudul Albaniei), în prima jumătate a secolului al XIII-lea, ne oferă Demetrios Chomatianos (episcop al Ohridei și al întregii Bulgariei, din 1217). Extensiunea elementului românesc în Epir și Macedonia constituie, după G. Murnu, „o prețioasă confirmare a știrii date de Kekaumenos că «vlahii s-au răspândit în tot Epirul și în toată Macedonia»” (Murnu 1984 [1916]: 150). Istoricul bizantin Georgios Pachymeres (1242–1310) amintește faptul că, în 1259, Mihail II Anghelos, despotul Epirului, aspirant la coroana bizantină, este sprijinit, între alții, de *megalovlahiți* (vlahi din *Vlahia Mare*, adică Tesalia) (cf. FHDR III: 443).

În *Anonimi Descriptio Europae Orientalis*, operă scrisă în limba latină în 1308, se spune că „între Macedonia, Ahaia și Tessalonic se află un popor foarte mare și răspândit, cu numele de *blazi* [vlahi], care și odinioară au fost păstori ai romanilor [*pastores Romanorum*]. [...] Ei au din abundență multă brânză foarte bună, lapte și carne, mai presus de alte neamuri” (Armbruster 1972: 33).

Evenimentele din Epir și Tesalia (numită *Vlahia*) din a doua jumătate a secolului al XIV-lea (perioada 1341–1400) sunt relatate în *Cronica Ianinei*, scriere locală anonimă din secolul al XV-lea, „care dovedește existența în secolul al XIV-lea a unei provincii autonome cu numele de *Vlahia* în Tesalia. Este vorba de *Vlahia mare* bizantină, care ajunge să dea numele ei, în această perioadă, Tesaliei înseși. Ea corespunde unei regiuni locuite, în mare măsură, până astăzi, de aromâni” (FHDR IV: 343, nota introductivă).

În secolul al XV-lea, Laonic Chalcocondil (ca. 1423 – ca. 1490), ultimul și unul dintre cei mai importanți scriitori bizantini, ne oferă prețioase informații despre unitatea românilor din nordul și din sudul Dunării, despre originea lor romană și latinitatea limbii lor. Vorbind de „neamul care locuiește din Dacia până în Pind [ἀπὸ Δακίας ἐπὶ Πίνδου] și care se întinde și în Tesalia”, Laonic Chalcocondil afirmă, în continuare: „*Vlahi se numesc și unii și ceilalți. Și n-aș putea să explic și să spun care din aceștia la care au venit*” (FHDR IV: 453) [subl. n.]; „muntele Pind îl locuiesc *vlahii*, care vorbesc aceeași limbă cu *dacii* și sunt asemenea cu *dacii* de la Istru [Dunărea]” (FHDR IV: 485). Despre românii din nordul Dunării, pe care îi numește *vlahi* (la fel ca pe cei din Pind și Tesalia), dar și *daci*, scriitorul bizantin spune: „*Dacii vorbesc o limbă apropiată de a italienilor. [...] De unde a ajuns ei, care au această limbă și obiceiuri de-ale romanilor, în această țară și s-au sălășluit aici, nici pe altul nu l-am auzit să spună ceva lămurit spre explicarea lucrului, nici eu însumi nu pot să mă dumiresc cum de s-au așezat aici*” (FHDR IV: 455) [subl. n.]. În ciuda cunoștințelor exacte despre românii din nordul și din sudul Dunării, Laonic Chalcocondil recunoaște cu modestie că nu poate lămuri „care din aceștia la care au venit”, ceea ce înseamnă că nu are în vedere deplasări de populație din nord în sud sau invers. Nu este amintit nicăieri Kekaumenos, a cărui relatare privind coborârea din nord a vlahilor în ținuturile grecești, după înfrângerea lui Decebal de către Traian – o presupunere lipsită de sens istoric (vezi *supra*, p. 6) – nu a fost niciodată luată în considerație în istoriografia bizantină (și, ulterior, grecească).

În 1463 este numit profesor, la Universitatea din Padova, Demetrie Chalcocondil (1424–1510) (frate sau văr cu Laonic Chalcocondil), stabilit în Italia în preajma căderii Constantinopolului. Trecând, anterior, prin Țara Românească, relatează elevilor săi despre latinitatea limbii române (cf. Armbruster 1972: 52–54). Așa cum s-a observat, „existența comunităților latinofone (sau românofone) în Balcani este o «descoperire» bizantină, care urcă în sec. X–XI. [...] Aceste date bizantine au trecut în Italia” (Niculescu 1999: 37–38).

Ajungem, astfel, cu atestările istrice la umaniștii italieni din secolul al XV-lea: Poggio Bracciolini (1380–1459), Flavio Biondo (1388–1463), Enea Silvio Piccolomini (1405–1564) și alții, la care se adaugă, pentru aceeași perioadă, Janus Pannonius (1434–1472), în Ungaria, și Jan Długosz (1438–1480), în Polonia. Este o etapă superioară în afirmarea unității și latinității limbii române, continuată apoi, pe plan intern, prin cronicile românești și cărturarii români din secolele următoare.

Cuvinte aromânești din *Lexiconul heptaglot de la Oxford* (secolul al XVII-lea). Din prima jumătate a secolului al XVII-lea datează *Lexiconul heptaglot de la Oxford*, redactat în limba latină, unde, în coloana ilustrând româna, apar cinci cuvinte aromânești, dintre care ultimele două nu se întâlnesc în dialectul

dacoromân: *azboáir* (*azbór*) ‘a zbura’, *aștérgu* (*mi*) ‘a șterge’, *arúp* (*mi*) ‘a rupe’, *arniséscu* ‘a (re)nega’, *mes* ‘lună (de zile)’. Se consieră că autorul coloanei românești din *Lexicon* ar fi un aromân din Bucovina, unde a existat, la sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea, „o colonie numeroasă de albanezi (arnăuți) și aromâni”¹¹.

Aromânii în scrierile cărturarilor români (sec. XVII–XVIII). Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea datează primele mențiuni în istoriografia românească, datorate cronicarilor Miron Costin și Constantin Cantacuzino Stolnicul privind comunitatea de origine și limbă a românilor din nordul și din sudul Dunării. Iată cum îi descrie Stolnicul Cantacuzino, care i-a cunoscut personal pe aromâni: „Sunt dară acești cuțovlahi, cum ne spun vecinii lor și încă și cu dintr-înșii am vorbit, oameni nu mai osebiți, nici în obicine, nici în țăria și făptura trupului, decât rumânii. [...] De crezut dară iaste că acei cuțovlahi dintr-acești români sânt și să trag”¹². Miron Costin consideră că aromânii din Grecia sunt urmași ai coloniștilor romani: „Și la Rumelea, în țările grecești, un neam ce le zicem cuțovlahi, colonia Râmului iaste”¹³.

La începutul secolului al XVII-lea Dimitrie Cantemir rezervă spații largi, în operele sale scrise în română sau în latină, considerațiilor referitoare la limba română și dialectele ei. Dimitrie Cantemir îl citează pe Laonic Chalcocondil privind originea comună a românilor din nordul și din sudul Dunării și lămurește dilema scriitorului bizantin, care nu știe „care din aceștia la care au venit” (vezi *supra*, p. 9), afirmând originea nord-dunăreană a aromânilor, opinie curentă în vremea sa: „cuțovlahii din țara grecească [...] dintr-aceiași Romani ai lui Traian să fie, nu numa limba și graiul, ce și a tuturor vremilor istore mărturisesc” (*Hronicul vechimii a Romano-Moldo-Vlahilor*, apud Capidan 1932: 46). „N-ar putea fi nimeni care să-mi tăgăduiască [faptul] că tocmai din acei romani [se trage] populația românească, cea care locuiește încă și astăzi în tot Epirul și în jurul Ianinei, căci graiul însuși ne este martor, dat fiind că și aceia vorbesc românește, dar au stricat limba latină cu cea grecească și albaneză. [...] Dar ei sunt oameni foarte tari în vârtute și mult mai răbdători la trudă și, ceea ce este de mare minune, deși locuiesc de atâtea veauri între greci și albanezi, totuși ei păstrează portul propriu, cel vechi roman și al nostru” (Dimitrie Cantemir, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, II, în traducerea lui Dan Slușanschi, București, 2007; citat după Nevaci 2013: 20).

¹¹ Grigore Nandriș, *Elemente aromâne în Lexiconul heptaglot de la Oxford*, în „Noul album macedo-român”, Biblioteca română, Freiburg, I, 1959, p. 256; cf. și G. Mihăilă, *Cel mai vechi glosar cuprinzând cuvinte aromânești*, în SCL, LVIII, 2007, nr.1, p. 139.

¹² În vol. *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, vol. I, București, 1961, p. 45, 46.

¹³ Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 259.

Primul text în dialectul aromân (1731). Dintre românii sud-dunăreni, aromânii sunt singurii care s-au afirmat în scris și au o literatură cultă începând cu secolul al XVIII-lea. Primul text, scris în dialectul aromân, este o inscripție pe o icoană de lemn de la 1731, descoperită în anul 1950 la mănăstirea Ardenița de lângă orașul Fier (ar. *Fearică* ‘ferigă’) din Albania. Textul în aromână, scris pe una din laturile icoanei de ieromonahul de origine aromână Nectarie Târpu, care l-a redat, pe celelalte laturi ale icoanei, în latină, greacă și albaneză, este: *Viryiră Muma-l dumneḑă oră tră noi pecătoșli* „Vergură [= fecioară] mama lui Dumnezeu roagă-te pentru noi păcătoșii”. Textul conține numai cuvinte latinești, care se regăsesc în dacoromână: *vergură, mumă, Dumnezeu, ura* (vb.), *(pen)tru, noi, păcătoș*.

La acest text se adaugă cele patru versuri aromânești de pe „vasul Simota” (aparținând familiei Simota) din localitatea *Călărli* (aromânească) de lângă Ianina (Grecia): *Căleritu ameu, bia vînu ca pi ateu. / Multu se nu biae, se nu te vemai. / Tra se nu ți fake reu, tra se nu te mbetu eu. / Ună oară se biai și acasă ți se vai. (Călărețul meu, bea vinul ca pe al tău. / Mult să nu bei, să nu vomți. / Ca să nu-ți facă rău, ca să nu te îmbăt eu. / O dată să bei și acasă să te duci).*

Scriitorii aromâni din secolul al XVIII-lea. La mai puțin de patru decenii de la inscripția din 1731 datorată ieromonahului Nectarie Târpu, dialectul aromân apare pentru prima dată într-o lucrare tipărită. Este vorba de o scriere publicată la Veneția în anul 1770, datorată lui Theodor Anastasiu Cavallioti, *Πρωτοπειρία* [Prima învățătură], carte de citire pentru clasele elementare, redactată în grecește, care este însoțită de un vocabular de 1770 de cuvinte, unde termenii grecești sunt traduși în aromână și albaneză. Lucrarea lui Cavallioti, din care nu se cunoaște în prezent niciun exemplar, ne-a fost transmisă prin redactări ulterioare, dintre care cea mai veche o datorăm învățatului german (de origine suedeză) Johann Thunmann, care a publicat în 1774 vocabularul trilingv al lui Cavallioti, incluzându-l în opera sa, *Über die Geschichte und Sprache der Albaner und der Wlachen* (Leipzig, 1774). Prin lucrarea lui Thunmann intră în circuitul științific occidental cel mai important dintre dialectele românești sud-dunărene, aromâna. Este semnificativă observația că aromânii, pe care Thunmann îi numește *Thrakische Wlachen*, vorbesc aceeași limbă cu frații lor din nordul Dunării, numiți *Dakische Wlachen*: „Sie reden eben dieselbe Sprache, als ihre Brüder diesseits der Donau” (Thunmann 1774: 174). În studiul său, Johann Thunmann formulează pentru prima oară *teoria continuității*, atât a românilor cât și a albanezilor, în teritoriile pe care le locuiesc, punct de vedere care s-a impus ulterior.

Un alt învățat aromân care provine din mediul cultural moscopolean al epocii de la sfârșitul secolului al XVIII-lea este Daniil Moscopoleanul, autorul unei cărți de lectură cu conținut religios, scrisă în grecește, *Εισαγωγική διδασκαλία* [Învățătură introductoare], tipărită la Veneția în anul 1794, care are, la sfârșit, un manual de conversație în greacă, aromână, albaneză și bulgară (*Λεξικόν Τετραλώσσοῦ*). Este

interesant de observat că aromâna nu e numită *Βλάχικα*, așa cum apărea la Cavallioti; Daniil menționează chiar în titlul lucrării sale că traduce textul grecesc în *Μοισία Βλάχικῆς*, adică în „româna din Moesia”, ceea ce sugerează unitatea lingvistică dintre aromână și dacoromână, care reprezintă o singură limbă.

A treia lucrare datorată unui autor aromân provenit din mediul cultural moscopolean, Constantin Ucuta, este *Νέα Παιδαγωγία* [Noua Pedagogie], cu subtitlul (în greacă, în original), „abecedar lesnicios pentru a-i învăța pe copii carte romano-vlahă în uzul curent al romano-vlahilor”, lucrare tipărită în 1797 la Viena în imprimeria familiei Pouliu, de origine aromână. Ucuta a scris abecedarul cu scopul declarat de a-i instrui pe copiii aromânilor în graiul matern. Este interesant de observat că autorul nu-i mai numește pe români *vlahi*, iar idiomul vorbit de ei, *vlahika* (așa cum apare la Cavallioti) sau *vlahica din Moesia* (cum apare la Daniil), ci *romano-vlaha*, termen prin care se evidențiază clar romanitatea limbii lor. La data scrierii lucrării, Ucuta era hartofilax și protopop în Posen (Poznan) și este de presupus că se informase, din medii intelectuale din Austro-Ungaria (autorul își tipărea lucrarea la Viena, unde exista o colonie aromânească), precum și prin contactul direct cu vorbitori de limbă română, de unitatea de origine și de vorbire a românilor nord- și sud-dunăreni.

Textele religioase. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea datează *Codex Dimoniae*, o culegere de texte religioase traduse din limba greacă în dialectul aromân și redată cu alfabetul grecesc, la fel ca toate scrierile aromânești din epocă.

Limba scrierilor aromâne din secolul al XVIII-lea ilustrează vorbirea aromânilor din Albania, pe care o identificăm cu graiurile fărșerot și grabovean ale dialectului aromân.

Școala Ardeleană și aromânii. Informațiile referitoare la aromâni și graiul lor se îmbogățesc și se aprofundează la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, când apar primele scrieri științifice consacrate limbii române și dialectelor ei. Dintre reprezentanții Școlii Ardelene, Samuil Micu face referiri, cel dintâi, la situația dialectală din limba română. În *Scurtă cunoștință a istoriei românilor* (1796), afirmând unitatea limbii române din nordul și din sudul Dunării, relevă unele particularități ale vorbirii aromânilor, numiți *țințari* din cauza rostirii *ți* în loc de *ci* (*ținți* ‘cinci’). Deosebirile care se constată în lexic se explică prin împrumuturile din limbile străine: cuvinte „slavonești” la românii din nordul Dunării, grecești la cei din sudul Dunării. Un alt reprezentant al Școlii Ardelene, Petru Maior, subliniază caracterul unitar al limbii vorbite de românii din nordul Dunării, ca și a celei vorbite în sudul Dunării, în *Disertațiune pentru începutul limbei românești*, inclusă în *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* (Buda, 1812): „Asemenea se întâmplă și între românii cei dincolo de Dunăre, că și între ei sânt mai multe dialecte, măcar că ei într-o pronunție toți sânt uniți”. În introducerea scrisă în limba latină la *Lexiconul de la Buda* (1825), Petru Maior vorbește de

aromâni, pe care-i numește *Valachi Daciae Aurelianae*, alături de dacoromâni, numiți *Valachi Veteris Daciae*, relevând câteva particularități din vorbirea celor dintâi: păstrarea diftongului *ea* (*feata*), *u* final plenison, fonetismele *tse*, *tsi*, *dze*, *dzi* pentru *ce*, *ci*, *ge*, *gi* etc.

Rezultă din expunerea de mai sus că româna vorbită în sudul Dunării era bine cunoscută la începutul secolului al XIX-lea. De o atenție specială se bucură dialectul aromân în scrierile lui I. Heliade-Rădulescu. Prezentând particularități ale aromânei, pe care o consideră, alături de dacoromână, un dialect al limbii române, I. Heliade-Rădulescu propune ca aromâna să fie luată în seamă în formarea limbii române literare. În principalele sale opere (*Elemente de limba română după dialecte și monumente vechi*, 1854; *Principia de limba și scriptura*, 1866; *Gramatica limbei române*, 1869–1877), Timotei Cipariu ia în permanență în considerare, alături de dialectul „dacoromân”, dialectele „macedonic” și „istrian”, vorbite în sudul Dunării.

Coloniile aromâne din Austria și Ungaria. După distrugerea, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a orașului Moscopole, centrul renașterii culturale a aromânilor din Imperiul Otoman, iau naștere, la începutul secolului al XIX-lea, coloniile aromânești din Viena, Buda și Pesta – întemeiate de pătura avută a aromânilor refugiați din Imperiul Habsburgic –, care a avut un rol important în cultivarea sentimentului național. Este suficient să amintim faptul că Școala Nației Românești din Pesta era frecventată, la începutul secolului al XIX-lea, aproape exclusiv din elevi de origine aromână¹⁴. În această perioadă își desfășoară activitatea, la Buda, Pesta și Viena, învățații de origine aromână, Gheorghe Constantin Roja și Mihail G. Boiagi.

Gheorghe Constantin Roja (1786–1847) este autorul a două lucrări, dintre care cea dintâi (cronologic), scrisă în germană și în greacă, *Untersuchungen über die Romanier oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen* (Pesta, 1808), are un conținut predominant istoric, dar conține și considerații cu caracter lingvistic referitoare la aromâni. Influențat de lucrarea lui Johann Thunmann, *Über die Geschichte der Albanen und der Wlachen* (Leipzig, 1774), Gheorghe Constantin Roja explică originea aromânilor prin romanizarea tracilor. Pentru a le dovedi romanitatea, autorul dă o listă de aproape 200 de cuvinte de origine latină, cele mai multe cu etimologie corectă. Lucrarea lui Roja conține și informații despre coloniile aromânești din Ungaria și Austria, fiind menționată familia Șaguna (a viitorului mitropolit Andrei Șaguna) din Miskolc.

Format la ideologia Școlii Ardelene, Gheorghe Constantin Roja publică în 1809 la Buda, în limbile română și greacă, *Măestria ghiovăsirii*¹⁵ *românești cu litere latinești, care sânt literele românilor ceale vechi*, în care se pronunță pentru

¹⁴ Cf. Saramandu 2003: 101–102.

¹⁵ *Ghiovăsire* ‘citire’ (< gr. διαβάζω).

o limbă literară comună și o scriere comună, cu alfabet latin, pentru românii din nordul și din sudul Dunării. În prefața lucrării, intitulată *Cuvânt către români* – după ce vorbește de faptul că limbile nu sunt unitare, în cadrul lor formându-se dialecte –, Roja precizează că româna „în doao dialecte, adică cea dincoace de Dunăre și cea din colo de Dunăre se împarte” (p. 6). În continuare, Roja ni se relevă ca un veritabil precursor al dialectologiei românești: „ci și aceste îmbe dialecte [...] ale sale iarăși desbinate dialecte au, precum e dialectu[l] voscopolitan, grabovean, gremostean, gopistan, mețovitean sau epirotean, moldovean, transilvănean, bănățean, cel din Ungaria pre lângă Criș și altele” (loc. cit). În textul grecesc apar, în plus, dialectul „muntean sau din Valahia” (p. 7) pentru româna din nordul Dunării și dialectul moloviștean pentru româna din sudul Dunării. Este remarcabil faptul că Roja a identificat patru din cele cinci subdialecte ale dacoromânei (lipsește subdialectul maramureșean) și a menționat, pentru prima oară în lingvistica românească, graiurile dialectului aromân, a căror existență e confirmată de cercetările recente de geografie lingvistică.

În 1813, Mihail G. Boiagi publică la Viena, *Romanische oder Macedonowlachische Sprachlehre*, prima gramatică a aromânei, scrisă cu alfabet latin, comentariul fiind în limbile germană și greacă. Ca nivel de realizare, gramatica lui Boiagi nu e cu nimic mai prejos în comparație cu lucrările similare din epocă. Dacă avem în vedere faptul că unele opere de aceeași factură au rămas în manuscris (de exemplu, *Temeiurile gramaticii românești* de Ion Budai-Deleanu, lucrare redactată în perioada 1815–1820), iar altele erau tipărite cu alfabet chirilic (cele din Moldova și Țara Românească), ne dăm mai bine seama de importanța și valoarea gramaticii aromâne a lui Mihail G. Boiagi.

Conștiința națională la aromâni. Pătura cultivată și avută a aromânilor din Imperiul Otoman întreținea legături comerciale și culturale cu importante centre din Europa, îndeosebi din Imperiul Habsburgic, precum Viena și Budapesta, unde, după distrugerea de către musulmani a Moscovei și a altor centre importante din apropiere (Grabova, Șipsca) în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, s-au stabilit numeroase familii, din care s-au ridicat personalități importante precum Emanoil Gojdu, mitropolitul Andrei Șaguna. Referindu-se la „rolul pe care familiile macedoromâne l-au jucat în provinciile de sub stăpânirea maghiară locuite de români”, Th. Capidan constata că acolo unde românii „în înstrăinarea lor, dădeau de un mediu românesc, ei reveneau repede la conștiința națională, identificându-se cu aspirațiile românilor” (Capidan 1942: 68). Th. Capidan semnala un proces care avea să se desăvârșească ulterior: „Aromânii au ajuns, printr-o evoluție relativ continuă, de la conștiința individualității limbii lor la conștiința originii lor latine și, în cele din urmă, la o formă modernă de conștiință națională, care cuprindea și ideea apropiatei înrudiri, dacă nu chiar a identității lor, cu dacoromânii” (Peyfuss 1974: 30).

Trezirea conștiinței naționale la românii din Peninsula Balcanică făcea parte din programul pașoptiștilor și s-a realizat, după unirea principatelor, în timpul domniei lui Al. I. Cuza și, ulterior, sub regele Carol I, când se înființează în sudul Dunării școli cu predare în limba română și se oficiază în biserici slujba în limba română. Prima școală românească a fost deschisă în anul 1864 în localitatea Târnova (lângă orașul Bitolia) de către Dimitrie Atanasescu. Numărul școlilor românești, ca și al bisericilor în care se slujea în limba română a sporit în mod simțitor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului următor. S-au înființat licee și gimnaziile în Salonic, Grebena (Grecia) și Bitolia (R. Macedonia de Nord). În 1879 a luat ființă la București *Societatea de Cultură Macedo-Română*, care a avut un rol important în sprijinirea aromânilor din țările balcanice, în special prin acordarea de burse de studiu în România elevilor fruntași de la liceele din Balcani. *Societatea* a susținut acțiunile statului român în procesul de colonizare a aromânilor în Dobrogea în perioada interbelică a secolului trecut (1925–1938).

Înființarea, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a școlilor românești în Macedonia și în alte ținuturi cu populație aromânească din Imperiul Otoman a determinat și desfășurarea unei intense activități culturale prin editarea unor publicații – reviste, ziare –, redactate în româna literară și în dialectul aromân: *Albina Pindului* (1868–1871), *Frățilia întru dreptate* (1880), *Macedonia* (1888–1889), *Peninsula Balcanică* (1893–1994, 1900–1901), *Gazeta Macedoniei* (1897–1901), *Revista Pindului* (1898–1899), *Frățilia* (1901–1902), *Lumina* (1903–1908), *Grai bun* (1906), *Tribuna Macedoniei* (1906–1907), *Lilicea Pindului* (1910–1911), *Deșteptarea* (1908–1909), *Flambura* (1912–1914), *Aromânul* (1913–1914), *almanahuri* (1900–1912). În aceste publicații s-a tipărit multă literatură dialectală, afirmându-se autori importați, precum Constantin Belimace (autorul cunoscutei poezii *Dimândarea părintească* ‘Porunca strămășescă’), Nicolae Batzaria, Nicolae C. Velo, George Murnu, Marcu Beza, Nuși Tulliu, Tache Caciona, Zicu A. Araia, George Ceara, Ion Foti. De-a lungul anilor s-a fixat și perfecționat un sistem de scriere a dialectului aromân întemeiat pe ortografia românească. În codificarea lui un rol determinant a avut Tache Papahagi, în *Antologie aromânească* (1922).

Câteva publicații apar în perioada interbelică: *Revista aromânească* (1929 ș.u.; editori: Tache Papahagi și Victor Papacostea), *Dimândarea* (1937–1939).

După Al Doilea Război Mondial, până în 1990, România s-a dezinteresat de soarta aromânilor din țările balcanice. În România a fost interzisă activitatea *Societății de Cultură Macedo-Română*. A continuat, în schimb, activitatea editorială, prin publicarea, îndeosebi după 1970, a numeroase volume de autor, ca și a unor culcergeri de literatură populară și cultă. Poeți și prozatori importanți își tipăresc acum operele: Atanasie Nasta, Nicolae Caratană, Costa Guli, Nida Boga, Teohar Mihadaș, Ilie A. Ceara, Cola Fudulea, Kira Iorgoveanu-Manțu, Mihai Prefți, George Vrană. Hristu Cândroveanu se afirmă atât ca autor (poezie, proză)

cât și ca editor al unor antologii literare. O dezvoltare considerabilă au cunoscut cercetările privind dialectul aromân, prin contribuțiile aduse de Matilda Caragiu-Marioțeanu, Nicolae Saramandu, Gheorghe Carageani, Manuela Nevaci, Nistor Bardu. Câteva studii în domeniul bizantinologiei, cu referire și la aromâni, le datorăm lui Nicolae-Șerban Tanașoca.

Legăturile cu românii din sudul Dunării s-au reluat după 1990. Apar acum, atât în România, cât și în țările balcanice, asociații ale aromânilor, publicații, se tipăresc volume de literatură dialectală, se organizează congrese. Se editează în România revistele *Deșteptarea* (1990–1998), *Dimândarea* (1994–1998), în Albania, *Frăția* (Tirana), în R. Macedonia, *Fenix* (1993–1998, Skopje), în Bulgaria, *Armânul* (1998, Sofia), în Grecia, *Izvorul de la Kefalovriso* (1993–1999, Ioannina), *Memorii* (1995–1999, Serres).

După 1990 și-a reluat activitatea *Societatea de Cultură Macedo-Română* (SCMR, interzisă în 1948), care a organizat cursuri de vară pentru aromânii din țările balcanice (2007 și 2008, în România, 2009, 2011 și 2012, în Albania) și a finanțat cercetări de teren în Balcani, ale căror rezultate au fost publicate sub formă de albume cu caracter etnografic și lingvistic (pentru Albania, R. Macedonia de Nord, Bulgaria).

Studierea dialectului aromân. La sfârșitul secolului al XIX-lea își începe activitatea științifică Gustav Weigand la Universitatea din Leipzig, unde a întemeiat, cu sprijinul statului român, un institut pentru studiul limbii române și a publicat, între 1894 și 1921, anuarul institutului, *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, din care au apărut peste 20 de volume. Timp de peste două decenii (1887–1910) Gustav Weigand a efectuat anchete de teren în toate ținuturile locuite de români, în nordul și în sudul Dunării. Lucrările sale marchează o etapă superioară, sub aspect științific, în studiul dialectelor românești.

Rezultatele cercetărilor efectuate la aromâni le-a publicat romanistul german la Leipzig în două monografii: *Die Sprache der Olympo-Walachen, nebst einer Einleitung über Land und Leute* (1888), *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen* (I–II, 1894–1895), la care se adaugă alte lucrări, apărute în mai multe numere din *Jahresbericht*, despre aromânii din Bulgaria (vol. XIII, 1907), din Bosnia (vol. XIV, 1908), din Albania de Nord (vol. XVI, 1910) și despre toponime aromânești din ținutul Pindului, Grecia (vol. XXI – XXV, 1919). Se adaugă editarea celui mai important text religios aromânesc, datând de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, *Codex Dimonie*, publicat în mai multe numere din *Jahresbericht* (I, 1894; IV–VI, 1897–1899) după un manuscris descoperit în familia de aromâni Dimonie din Ohrida, manuscris care nu s-a păstrat. Valoarea lucrărilor consacrate de Gustav Weigand dialectului aromân – alături de cele dedicate celorlalte dialecte românești sud-dunărene, meglenoromân și istroromân – e dată de faptul că se bazează pe cercetări directe de teren, efectuate de-a lungul mai multor ani, în 1887 la aromânii din Olimp (Grecia), și ulterior,

timp de peste un an (30 aprilie 1889 – 24 mai 1890), la aromânii din alte ținuturi și la meglenoromâni. Textele dialectale publicate de Gustav Weigand, precedate de descrierea călătoriilor și însoțite de comentarii lingvistice, sunt deosebit de prețioase, chiar dacă unele concluzii la care ajunge autorul – de exemplu, bipartiția nord-sud a graiurilor aromânei (opinie însușită ulterior de Th. Capidan și Tache Papahagi) – sunt infirmate de cercetările recente de geografie lingvistică.

În prima jumătate a secolului al XX-lea se înregistrează un progres semnificativ în studierea dialectelor românești sud-dunărene prin publicarea monografiilor fundamentale datorate lui Sextil Pușcariu pentru dialectul istroromân și lui Th. Capidan pentru dialectele aromân și meglenoromân.

În ceea ce privește dialectul aromân, preocupările se diversifică, prin apariția primelor dicționare, cuprinzând material lexical util pentru zonele pe care le ilustrează: Ștefan Mihăileanu, *Dicționar macedo-român* (1901; autorul, originar din Ohrida), I. Dalametra, *Dicționar macedo-român* (1906; autorul, originar din Veria), Const. Nicolaidi, *Etymologikon lexikon tis koutsovlahikis glossis* (1909; autorul, originar din zona Olimpului). Întemeiat pe două călătorii la fața locului, C. N. Burileanu publică *De la românii din Albania* (1906), lucrare cu informații inedite privind existența a două grupuri de aromâni în Albania – *fărșeroși* și cei care nu folosesc acest nume –, între care există diferențe de grai.

Dintre studiile publicate în această perioadă, reținem lucrarea lui George G. Murnu, *Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen mit historischen Vorbemerkungen* (München 1902; la origine, teză de doctorat) privind prezența unor cuvinte de origine aromână în dialectul grecesc din Epir, pătrunse prin împrumut, dar și prin asimilarea (grecizarea) populației aromânești.

O activitate susținută în culegerea și publicarea de texte dialectale și de literatură veche a desfășurat Per. Papahagi. Volumele publicate de autor, însoțite de bogate comentarii, studii introductive și ample glosare, sunt surse indispensabile de materiale și informații, datorate unui foarte bun cunoscător al dialectului aromân: *Din literatura poporană a aromânilor* (1900) – o amplă culegere de folclor, *Basmе aromâne și glosar* (1905), *Graie aromâne* (1905), *Scritori aromâni în secolul al XVIII-lea* (1909). Reținem din ultima lucrare punctul de vedere al autorului privind graiurile aromânei, care confirmă opinia exprimată, în urmă cu exact un secol, în 1809 de Gheorghe Constantin Roja (vezi *supra*, p. 13): „Mă ridic în contra întrebuițării terminilor de: nord, sud, centru, de cari se servește mai cu samă Weigand, când vrea să arate locul unde se aud anumite particularități din dialectul aromân; și aceasta o fac din pricină că aromânii, atât în trecut cât și în timpul de față, au fost și sunt amestecați, trăind laolaltă la nord, sud sau centru, aromâni din diferite ramuri, din deosebite *fari*, cum se zice în graiul lor. Cele mai apte numiri în această privință ar fi desemnarea lor după denumirile locale, ce obișnuiesc ei înseși să și le dea, cum deja cu un secol înainte făcea G. Roza (cf. *Prefața de la Măestria ghiovăsirii*, Pesta, 1809)” (Papahagi 1909: 318).

Două lucrări, în care se ocupă de aromână și meglenoromână, le datorăm lui G. Pascu, *Sufixele macedo- și megleno-române de origine neogreacă* (1913) și *Elementele romanice din dialectele macedo- și megleno-român* (1913). G. Pascu este și autorul unui dicționar etimologic al aromânei, *Dictionnaire étymologique macédoroumain* (două volume, 1925), cu erori și exagerări latinizante în stabilirea originii cuvintelor.

Semnalăm contribuția lui Christea Geagea, *Elementul grec în dialectul aromân* (Cernăuți, 1932) și un important studiu, referitor la bilingvismul aromânilor din Grecia și la rolul femeilor în păstrarea dialectului, realizat de B. Récatas (originar din Mețovo, Grecia): *L'état actuel du bilinguisme chez les Macédo-Roumains du Pinde et la rôle de la femme dans la langue* (Paris, 1934; la origine, teză de doctorat).

Lucrări importante în domeniul aromânei, apărute în prima jumătate a secolului al XX-lea, le datorăm lui Tache Papahagi, care și-a continuat activitatea și după 1950. Menționăm, mai întâi, *Antologie aromânească* (1922), o culegere de literatură populară și cultă (cu glosar), foarte utilă prin diversitatea textelor, care evidențiază particularități de grai caracteristice ariilor dialectale sau zonelor geografice din care provin. Este meritul lui Tache Papahagi de a fi fixat un sistem de scriere a aromânei, care s-a folosit și în editarea operelor scriitorilor aromâni din colecția „Biblioteca națională a aromânilor”, inițiată de el. Au apărut în această colecție cinci volume, primele trei, în perioada 1926–1935 (I. Nuși Tulliu, 1926; II. Zicu A. Araia, T. Caciona, 1932; III. N. Bazaria, 1935), celelalte, rămase în manuscris, fiind publicate postum (IV. M. Beza; V. C. Belimace, N. Velo) (în volumul Tache Papahagi, *Grai, folklor, etnografie*, București, 1981, p. 391–738). Studiile lingvistice le-a publicat Tache Papahagi în revista *Grai și suflet*, condusă de mentorul său, Ovid Densusianu. În *O problemă de romanitate sud-ilirică (Grai și suflet, I, 1923)*, Tache Papahagi admite posibilitatea păstrării unui element romanizat în special în masivul muntos al Pindului și în sudul Albaniei, care ar sta la originea locală a unor grupuri de aromâni. În *Originea muloviștenilor și gopeșenilor în lumina unor texte (Grai și suflet, IV, 1930)*, autorul susține, pe baza unor particularități de grai, că aromânii din localitățile Moloviște și Gopeș au o origine comună cu meglenoromânii. Mai puțin convingător e punctul de vedere susținut în studiul *Din epoca de formațiune a limbii române (Grai și suflet, I, 2, 1924)* privind unele migrații de populație aromânească din sudul în nordul Dunării, până în Maramureș și Oaș. Tache Papahagi a publicat și un curs litografiat, *Aromânii – grai, folklor, etnografie* (1932), cu date utile privind dialectul aromân.

În perioada interbelică a secolului trecut au apărut la Iași câteva articole despre dialectele aromânești sud-dunărene, datorate lui Iorgu Iordan, *Nume topice aromâne în Pind* (în *Arhiva*, XXX, 1923, 1, p. 107–108) și Gh. Ivănescu, *Ča, če, čī, ģa, ģe, ģī > ȣea, ȣe, ȣī, dzea, dze, dzi în macedoromână și meglenoromână* (în *Buletinul Philippide*, IV, 1937, p. 211–220), *I > ă în macedoromână, istroromână și meglenoromână* (în *Arhiva*, XLVI, 1937, 3–4, p. 271–275).

Al. Rosetti a efectuat o cercetare cu chestionar la fărșeroții originari din Albania stabiliți în România (Cadrilater) începând cu anul 1925, publicând rezultatele anchetei sub titlu *Cercetări asupra graiului aromânilor din Albania (Grai și suflet, IV, 1930)*.

Cele mai importante contribuții la studierea dialectului aromân în prima jumătate a secolului al XX-lea le datorăm lui Th. Capidan, care a publicat cele dintâi lucrări la Leipzig, în *Jahresbericht*, revista condusă de G. Weigand, sub a cărui îndrumare și-a început activitatea științifică: *Flexion des Substantivs und Verbums in «Codex Dimonie» (Jahresbericht, XII, 1906)* și *Die nomilanen Suffixe im Aromunischen (Jahresbericht, XV, 1909)*. Devenit, ulterior, colaborator apropiat al lui Sextil Pușcariu, Th. Capidan a tipărit o parte din lucrările sale în *Dacoromania*, cea mai importantă revistă de filologie, condusă în perioada interbelică de savantul clujean: *Raporturile albano-române (Dacoromania, II, 1921–1922)*, *Românii nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice (Dacoromania, IV, 1, 1924–1925)*, *Sărăcăceanii. Studiu asupra unei populații românești grecizate (Dacoromania, IV, 2, 1924)*, *Fărșeroții. Studiu lingvistic asupra românilor din Albania (Dacoromania, VI, 1929–1930)*, la care se adaugă *Elementul slav în dialectul aromân (Analele Academiei Române, 1925)*. Sunt studii ample, întemeiate pe o bogată bibliografie și pe un material lingvistic adesea inedit. Studiul despre fărșeroți se bazează pe cercetări de teren la aromânii din Albania, fiind prima monografie, însoțită de texte și comentarii lingvistice, consacrată unui grai al aromânei.

Lucrarea care încununează cercetările lui Th. Capidan, sinteză a preocupărilor sale privind graiului matern, este *Aromânii. Dialectul aromân (1932)*, operă fundamentală, principala sursă de informație asupra acestui dialect al limbii române. Monografia are la bază excerptarea exhaustivă a surselor de material, o bogată bibliografie și cuprinde o descriere amănunțită a particularităților fonetice, morfologice, sintactice și lexicale ale aromânei, cu prezentarea unor particularități de grai locale. Deși este un studiu cu caracter descriptiv, nu lipsesc considerațiile de ordin istoric, privind originea și evoluția unor fenomene. *Aromânii* se întemeiază pe un material extras din surse scrise și în mică măsură pe cercetări directe de teren, cu excepția celor efectuate de autor la fărșeroții din Albania (vezi *supra*). Așa se explică faptul că, deși precizează „tulpinile aromânilor” – *aromânii din Epir și Tesalia, aromânii din Olimp, grămostenii, fărșeroții, aromânii din Moloviște și Gopeș* –, Th. Capidan nu le diferențiază pe baza particularităților de grai, rămânând la delimitarea dialectală propusă de G. Weigand pentru aromână – graiuri de nord și graiuri de sud –, infirmată de cercetările de geografie lingvistică (vezi *infra*). În capitolul *Patria primitivă a aromânilor*, Th. Capidan – după ce arată că „filologii, în opoziție cu istoricii, cred că aromânii nu sunt localnici, ci s-au coborât în locurile pe care le ocupă astăzi prin sec. VIII–IX, de prin ținuturile dunărene” (p. 24) – susține posibilitatea ca o parte a aromânilor să fie continuatoarea populației autohtone romanizate. În sprijinul acestui punct de vedere, susținut anterior și de

Tache Papahagi (vezi supra, p. 16), Th. Capidan aduce trei nume de locuri din ținuturile locuite de aromâni, *Băiasa*, *Sărună* [Salonic] și *Lăsun*, care provin din toponimele antice *Vavissa*, *Salona* și *Elasona*, cu o evoluție formală conformă cu regulile fonetice ale limbii române (și ale dialectului aromân). Încercând să pună de acord opiniile lingviștilor cu cele ale istoricilor, învățatul aromân conchide: „Datele istorice ca și evoluția limbii lor vorbesc pentru coborârea lor [= a aromânilor] de la nord. Aceasta însă nu exclude posibilitatea ca, la coborârea aromânilor în Pind, să se fi păstrat unele resturi din elementele băștinașe romanizate” (Capidan 1932: 29).

În *Romanitatea balcanică* (1936), discurs de recepție la Academia Română, și în alte două lucrări, *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă* (1942) și *Limbă și cultură* (1943), Th. Capidan lărgeste sfera informațiilor cu date de ordin istoric, etnografic și cultural. Amplul studiu *Toponymie macédo-roumaine (Langue et littérature*, 3, 1946) este o contribuție importantă la stabilirea originii numelor topice românești din ținuturile locuite de aromâni în sudul Peninsulei Balcanice.

Studiile privind dialectul aromân au continuat după al Doilea Război Mondial al secolului trecut. Menționăm contribuțiile lui Vladimir Drimba, *Elemente turcești din aromână* (SCL I, 1950, 2, p. 290–296), lucrarea completată ulterior cu *Împrumuturi turcești în dialectele românești sud-dunărene* (SCL VIII, 1957, 2, p. 225–237). Vladimir Drimba este și autorul articolului *Asupra unui text aromân din anu 1931* (SCL VI, 1955, 6, p. 341–344), în care prezintă și analizează primul text aromânesc, descoperit în anul 1950 la mănăstirea Ardenița din Albania (vezi supra, p. 11).

Într-un interval de un deceniu (1958–1968), Emil Petrovici a publicat câteva contribuții consacrate dialectelor aromân și istroromân, unele întemeiate pe constatări făcute la fața locului, ca în cazul articolului *Consoane rotunjite în graiurile aromâne din Albania (Omagiu Jordan*, 1958, p. 671–675), bazat pe o anchetă dialectală efectuată în Albania în 1957. În tradiția Școlii lingvistice de la Cluj, a cercetărilor de geografie lingvistică inițiate de Sextil Pușcariu, Emil Petrovici a reluat, în perioada postbelică, deplasările de teren la românii din sudul Dunării, continuate de Petru Neiescu. Dialectului aromân i-a mai dedicat o contribuție, *Analiză fonologică și morfologică. În legătură cu statutul fonologic al africatelor dentale aromâne* (CL VIII, 1963, 1, p. 185–191). Ulterior, o selecție din contribuțiile în domeniul dialectologiei ale lui Emil Petrovici s-a publicat postum, sub titlul *Studii de dialectologie și toponimie* (1970). Menționăm și amplul articol, realizat în colaborare cu Petru Neiescu, în urma cercetărilor de teren în sudul Dunării, *Persistența insulelor lingvistice. Constatări făcute cu prilejul unor noi anchete dialectale la istroromâni, meglenoromâni și aromâni* (CL IX, 1964, 2, p. 187–214).

În direcția inaugurată de Emil Petrovici privind corelațiile de timbru ale consoanelor în limba română, în care e atras și dialectul aromân, se înscrie articolul lui Ionel Stan, *Timbrul fonologic al consoanelor finale în Codicele voronețean și Codex Dimonie* (CL V, 1960, p. 29–37).

Dintre colaboratorii lui Emil Petrovici la Cluj, Petru Neiescu și-a dedicat o parte a activității științifice studierii dialectelor românești sud-dunărene aromân și istoromân, inclusiv prin cercetări la fața locului, despre care a relatat în *Cercetări dialectale la românii din sudul Dunării* (CL X, 1965, 1, p. 21–27). În *O inovație într-un grai aromânesc din Albania* (Omagiu Rosetti, 1965, p. 619–621), autorul prezintă simplificarea conjugării la formele de imperfect în urma depalatizării consoanei finale din tema verbului în graiul din localitatea Shqepur, Albania. În alte contribuții se ocupă de *Situația lui «u final» în dialectul aromân din Albania și Macedonia* (SCL, XXVII, 1976, 3, p. 231–238) și de *O accentuat în dialectul aromân* (CL, XXII, 1977, 2, p. 203–204). Petru Neiescu a valorificat materialul dialectal cules la aromâni în *Mic atlas al dialectului aromân din Albania și din fosta Republică Iugoslavă Macedonia* (1977). Atlasul este completat cu *Note* la hărțile lingvistice și cu 31 de planșe cu fotografii făcute de autor, prețioase sub aspect etnografic. Este precedat de o substanțială *Introducere* (p. 5–42), cuprinzând relatări de călătorie și informații inedite despre viața aromânilor din Albania în perioada celor cinci călătorii de studiu efectuate de autor între 1959 și 1967.

Dintre lingviștii clujeni s-a mai ocupat de dialectul aromân I. Mării, în *E- în dialectul aromân* (SCL XXI, 1970, 6, p. 689–691) și *Note lexicale. Cuvinte aromâne în Atlasul lingvistic român* (CL XV, 1970, 1, p. 35–46; CL XV, 1970, 2, p. 253–264).

În perioada postbelică a secolului trecut studiul aromânei se îmbogățește cu o operă fundamentală, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, 1963 (ediția a doua augmentată, 1974, republicată sub formă anastatică în 2013) al lui Tache Papahagi, care începuse elaborarea lucrării în perioada interbelică. Înlăturat din universitatea bucureșteană la reforma învățământului din 1948, învățatul aromân s-a dedicat realizării dicționarului, „operă de proporții monumentale”, care „poate servi ca model dicționarilor dacoromâne corespunzătoare” (Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, II, București, 1969, p. 220, 222). Dicționarul este „general” în sensul că înregistrează toate cuvintele întâlnite în sursele existente sau cunoscute de autor personal, dar și în sensul că oferă o imagine amplă a bogăției spirituale a aromânilor, așa cum se reflectă în graiul lor. În 1985 a apărut postum lucrarea lui Tache Papahagi, *Din epoca de formațiune a limbei române*, elaborată în 1954 (editor: Ecaterina Manu). Reținem opinia autorului privind perioada și teritoriul de formare a limbii române: „Filologia istorică română nu poate fi concepută decât admițând că o dată cu încheierea secolului al VIII-lea limba română era încheată definitiv și că poporul român s-a format în neîntreruptă continuitate teritorială în sudul ca și în nordul Dunării” (p. 12).

La scurtă vreme după apariția *Dicționarului* lui Tache Papahagi, apare *Fonomorfologie aromână. Studiu de dialectologie structurală* (1968) de Matilda Caragiu Marioțeanu, care publicase anterior *Influența dacoromană asupra graiului unei familii din România* (FD I, 1958), ambele lucrări reprezentând orientări noi în

studiul aromânei. *Fono-morfologie aromână* este o încercare de abordare a aromânei din perspectiva lingvisticii structurale. Autoarea delimitează două unități dialectale în cadrul aromânei – graiurile de tip *F* (fârșerot) și graiurile de tip *A* (graiul autoarei) –, pe baza inventarului de vocale: 6 în graiurile de tip *F* (*a, e, i, ă, o, u*), 7 în graiurile de tip *A* (cu un fonem în plus: *î*, notat și *â*). S-a făcut, pentru prima oară diferența între vocalele *ă* și *î* (*arăy* 'rău' – *arîy* 'râu') – care erau confundate în lucrările anterioare –, ca urmare a apariției fonologiei ca știință aparte, diferită de fonetică. Delimitarea a numai două unități dialectale în cadrul aromânei este, însă, prea generală, Matilda Caragiu Marioțeanu neprecizând dacă există și alte graiuri care s-ar încadra în tipul *F*, respectiv, tipul *A*. În *Anexe la Fono-morfologie aromână* sunt incluse câteva articole publicate anterior, despre *habere* impersonal în aromână și meglenoromână (1958), sistemul pronomelui demonstrativ în aromână (1959), articolul enclitic al substantivelor masculine în aromână (1962), silabele deschise în aromână (1965). Matilda Caragiu Marioțeanu este autoarea unui *Compendiu de dialectologie română (nord- și sud-dunăreană)* (1975) și a capitolului *Dialectul aromân* din lucrarea colectivă *Dialectologie română* (1977). Matilda Caragiu Marioțeanu este, de asemenea, editoarea unui *Liturghier aromânesc* (1962), text manuscris inedit de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, descoperit în Albania, cu particularități de grai locale. A publicat și un *Dicționar aromân (macedo-vlah)*. *Diario*, vol. I (*A–D*) (1997), în care termenii din româna literară sunt transpuși în aromână. În colaborare cu Nicolae Saramandu a elaborat un *Manual de aromână. Carti trâ învițari armânești* (2005), scris în dialect, cu o ortografie fixată de cei doi autori. În 2006 Matilda Caragiu Marioțeanu și-a strâns contribuțiile într-un volum, *Aromânii și aromâna în conștiința contemporană*, însoțit de un volum de *Poeme aromâne*, cuprinzând creațiile poetice în dialect ale autoarei.

Nicolae Saramandu și-a început activitatea cu anchete de teren efectuate în anii 1967–1968 la aromânii veniți în țară în perioada interbelică a secolului trecut (1925–1940) din țările balcanice – Grecia, Albania, Serbia (în prezent, R. Macedonia de Nord), Bulgaria – și stabiliți în Dobrogea, unde au refăcut, în cadru limitat, realitatea lingvistică din Peninsula Balcanică. A fost prima cercetare amplă de geografie lingvistică la aromâni, realizată cu *Chestionarul NALR*. Rezultatele cercetării au fost publicate parțial în *Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea. Fonetică. Observații asupra sistemului fonologic* (1972), lucrare în care Nicolae Saramandu a delimitat pentru prima dată și a caracterizat, pe baza particularităților lingvistice, cele patru graiuri principale ale dialectului aromân: *pindean, grămostean, fârșerot, moscopolean*¹⁶. La materialul lingvistic cules cu chestionar s-au adăugat texte înregistrate pe bandă de magnetofon în 19 localități dobrogene, transcrise de autor într-o riguroasă notație fonetică, ilustrând cele patru graiuri menționate mai sus. Textele, însoțite de un

¹⁶ Denumit, ulterior, *grabovean* (vezi *infra*, p. 21).

amplu *Glosar* și de informații inedite privind stabilirea aromânilor în Dobrogea, au fost publicate într-un volum de peste 600 de pagini, *Aromâna vorbită în Dobrogea. Texte dialectale și glosar* (2007). Întemeiat pe bibliografia de specialitate și pe cercetările proprii, Nicolae Saramandu a realizat o descriere actualizată a dialectului aromân, publicată în *Tratat de dialectologie românească* (coord. V. Rusu) sub titlul *Aromâna* (1984), urmată de *Harta graiurilor aromâne și meglenoromâne din Peninsula Balcanică* (SCL XXXIX, 1988, 3, p. 225, 245), întocmită pe baza informațiilor culese de autor în cercetările de teren la românii din sudul Dunării. Studiile referitoare la dialectele românești, publicate anterior, le-a reunit în volumul *Studii aromâne și meglenoromâne* (2003). Două chestiuni importante de ordin lingvistic și istoric, cu exprimarea unor puncte de vedere întemeiate pe bibliografia adusă la zi, sunt prezentate în studiile *Despre coborârea aromânilor în sudul Peninsulei Balcanice. „Mărturia” lui Kekaumenos* (SCL XLVIII, 1997, 1–4, p. 407–417) și **Torna, torna, fratre și romanitatea răsăriteană în secolul al VI-lea** (2001). Lucrările în care dialectul aromân e prezentat în perspectivă istorică și în relație cu celelalte dialecte românești au fost reunite în volumul *Romanitatea orientală* (2004; ediție în limba franceză, 2008), unde se înregistrează, pentru prima dată, în mod detaliat, atestările istorice – în surse latine, bizantine, slave și maghiare – ale romanității orientale nord- și sud-dunărene, ce se află la originea limbii și a poporului român.

Rodul cercetărilor de teren efectuate timp de mai mulți ani de Nicolae Saramandu la românii din țările balcanice – Grecia, Albania, R. Macedonia de Nord, Bulgaria – este *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, din care au apărut primele două volume (I, 2014; II, 2020, editor: Manuela Nevaci). Sunt delimitate și ilustrate, pentru prima dată de către autor, pe baza atlasului, cele patru graiuri ale dialectului aromân: *pindean, grămostean, fărșerot, grabovean* (denumit, anterior, *moscopolean*; vezi *supra*, p. 20), la care se adaugă graiul din localitățile Gopeș și Moloviște (R. Macedonia de Nord), cu unele particularități specifice. Proiectat să apară în cinci volume, primele două volume au în total 623 de hărți lingvistice (lexicale, fonetice și morfologice) și 382 de liste cu material necatografiat, la care se adaugă numeroase note și comentarii la hărți și liste. Volumele sunt precedate de ample prezentări ale localităților anchetate, fiind însoțite de *Harta localităților cu populație aromână și meglenoromână din Peninsula Balcanică*, realizată de autorul atlasului¹⁷. Pe baza atlasului, autorul a publicat câteva descrieri ale graiurilor aromânei din perspectiva geografiei lingvistice: *graiul grămostean*

¹⁷ Importanța atlasului a fost evidențiată de Grigore Brâncuș: „Atlasul lui Nicolae Saramandu are o valoare excepțională pentru istoria limbii române, ca atare trebuie studiat în amănunțime, cu raportarea datelor atât la dacoromână cât și la limbile învecinate cu care românii au fost în contact” (*Aromâna din perspectiva geografiei lingvistice*, în *Lucrările celui de-al șaselea Simpozion Internațional de Lingvistică*, București, 2017, p. 34).

(în „Omagiu Maria Marin”, București, 2013, p. 430–440, în colaborare cu Manuela Nevaci), *graiul pindean* (SCL LXVIII, 2017, 1, p. 3–23), *graiul fărșerot* (FD XXXVI, 2017, p. 127/138). Menționăm și lucrarea *Sinteze de dialectologie română* (București, 2013; în colaborare cu Manuela Nevaci).

Interesul pentru dialectele românești sud-dunărene, îndeosebi pentru aromână apare în studiile de istoria limbii aparținând lui Grigore Brâncuș. În *Vocabularul autohton al limbii române* (1983), autorul se ocupă, într-un capitol, de răspândirea dialectală a termenilor autohtoni, exprimând opinia (întemeiată și pe o cercetare de teren din 1966 la aromânii din Albania, *Elemente lexicale autohtone în dialectul aromân*, SCL XVII, 1967, 5, p. 491–505) că „lexicul traco-dac al românei de astăzi era răspândit pe întregul teritoriu pe care se vorbea româna comună, atât în nordul, cât și în sudul Dunării. Un număr însemnat de cuvinte autohtone au dispărut din dialectele din sudul Dunării” (p. 176). Într-o contribuție ulterioară, *Evoluția lexicului latin în aromână* (FD XXII–XXIII, 2003–2004, p. 37–45), Grigore Brâncuș susține punctul de vedere tradițional, conform căruia „aromânii provin, la origine, dintr-un ținut situat mai la nord, în vecinătatea apropiată a dacoromânei” (p. 41). „Dintre toate ramurile de aromâni, cei mai apropiați ca grai de dacoromâni sunt fărșeroți”; de aici, concluzia autorului, formulată întâi de Th. Capidan: „albanezii toscii și aromânii fărșeroți vor fi coborât dintr-o zonă nordică, din vecinătatea Dunării, apropiată de zona românilor nord-dunăreni” (*Raporturile lingvistice albano-române*, în *Lucrările celui de al doilea Simpozion Internațional de Lingvistică*, București, 2009, p. 20). Aceeași constatare se desprinde și din articolul autorului, *Observații asupra structurii vocabularului aromân în Dicționarul lui Daniil Moscopoleanul* (SCL XLIII, 1, p. 39–43). Faptul că aromânii „au fost într-o mișcare continuă de la nord la sud” a făcut ca graiul lor să fie „mai unitar și mai puțin supus schimbărilor față de graiul dacoromânilor, populație stabilă, așezată locului” (*Aromâna – dialect arhaic*, FD XXXII, 2013, p. 10); ca urmare, „aromâna a evoluat mai lent decât dacoromâna” și ne apare astăzi „ca un idiom arhaic, comparabil cu dacoromâna secolului al XVI-lea” (*op. cit.*, p. 11).

În lucrările sale de fonetică și fonologie, Andrei Avram ia adesea în considerare dialectele românești sud-dunărene, ca, de exemplu, în *Metafonia și fenomenele conexe în limba română* (București, 2005). Într-o contribuție cu caracter programatic, *Probleme de metodă privind stabilirea trăsăturilor comune și a trăsăturilor specifice ale dialectelor românești* (SCL XXIX, 1978, 3, p. 247–252), autorul ajunge la concluzia că „deosebirile dintre cele patru idiomuri continuatoare ale latinei dunărene sunt mai puțin numeroase și mai puțin importante decât ar rezulta din unele lucrări”, fapt care se explică prin „neglijarea unor trăsături prezente (într-o măsură mai mare sau mai mică) în toate dialectele ei și, prin urmare, susceptibile de a fi invocate ca argumente în demonstrarea unității limbii române” (p. 252). În această preocupare de stabilire a concordanțelor între graiurile limbii române se înscriu cele două ample studii, *Tipologia sistemelor*

vocalice ale dialectelor românești (SCL XXVIII, 1977, 4, p. 355–378) și *Analiza în trăsături distincte a fonemelor consonantice din dialectele limbii române* (SCL XXVIII, 1977, nr. 5, p. 473–494), în care Andrei Avram ajunge la stabilirea unui „sistem general” unde se încadrează sistemele vocalice și consonantice ale tuturor graiurilor românești. Menționăm și contribuția autorului privind consecințele morfologice ale palatalizării labialelor în dialectul aromân și meglenoromân (*Omagiu Saramandu*, București, 2011, p. 63–68).

Întemeindu-se pe sursele de material existente, Elena Scărlătouiu s-a ocupat de dialectul aromân din perspectiva raporturilor cu limbile sud-slave, pe care le-a prezentat în monografia *Relații lingvistice ale aromânilor cu slavii de sud. Cuvinte de origine slavă* (București, 1990).

O situație specială în rândul autorilor care se ocupă de dialectul aromân are Gheorghe Carageani, care și-a început activitatea științifică în România, cu articolul *Propoziția subiectivă în textele vechi aromâne* (FD VII, 1970, p. 131–140), continuând-o în Italia, unde s-a stabilit în 1976. A publicat în Italia prima monografie de sintaxă aromână, *La subordinazione circostanziale ipotattica nella frase del dialetto aromeno (macedoromeno)* (Napoli, 1982), precedată de două contribuții privind propoziția subiectivă și propoziția relativă în textele românești din secolele XIX–XX, publicate în *Annali dell'Istituto Universitario Orientale din Napoli* (în 1975, respectiv, 1978). O serie de studii apărute în străinătate, îndeosebi în Italia, privind influența italiană asupra dialectului aromân (1976), aromâna în context balcanic (1984) și romanic (1995), vocativul în aromână (1992), sistemele ortografice cu litere latine în aromână (1990–1991), reunite ulterior în volumul *Studi linguistici sull'aromeno* (Cluj-Napoca, 2002), au intrat târziu în circuitul firesc al lucrărilor de specialitate din țară. În țară i-a apărut și volumul *Studii aromâne* (București, 1999), care cuprinde lucrări, publicate în perioada 1988–1993, cu o problematică mai largă, referitoare la situația actuală a aromânei și a aromânilor: *Despre supraviețuirea și vitalitatea aromânei* (1988), *O minoritate uitată: aromânii (macedoromânii)* (1993).

O preocupare constantă pentru dialectele românești sud-dunărene, inclusiv pentru dialectul aromân, a manifestat Cătălina Vătășescu, începând cu articolul *Macedo-Romanian Words in Albanian Slangs* (RESEE XXVII, 1979, 2, p. 409–415). Dialectul aromân e luat în considerație, alături de celelalte dialecte românești, în monografia *Vocabularul de origine latină în limba albaneză în comparație cu româna* (1997), ca și în articolele *Termeni pentru noțiunile de „prieten” și „oaspete” în dialectele românești și în albaneză* (FD XXII–XXIII, 2003–2004, p. 315–325) și *Din nou despre numele de plantă „stirigoaie”* (FD XXXII, 2013, p. 173–177; În articolul *Via Egnatia dans la mémoire collective des Aroumains et des Albanais* (RESEE XLIV, 2006, 1–4, p. 385–389), Cătălina Vătășescu consideră că toponimul aromânesc *Mpirătoare* (existent în Pind, Grecia) provine din lat. (*via*) *imperatoria*, așa cum alb. *pukë* provine din lat. (*via*) *publica*, „un paralelism care

poate funcționa ca un argument suplimentar în favoarea vechimii denumirii din aromână” (p. 387). Recent, autoarea a publicat trei contribuții întemeiate pe materialul dialectal cuprins în primele volume din *Atlasul lingvistic al dialectului aromân: Elemente albaneze pe hărțile Atlasului lingvistic al dialectului aromân* (FD XXXIV, 2015, p. 254–259), *Atlasul lingvistic al dialectului aromân, bază pentru cercetarea raporturilor aromâno-albaneze* (FD XXXVI, 2017, p. 215–221), *Al doilea volum al Atlasului lingvistic al dialectului aromân, sursă importantă pentru cunoașterea raporturilor lexicale aromâno-albaneze* (Omăgiu Saramandu, 2021, p. 1097–1102).

Începând cu ultimul deceniu al secolului trecut, Vasile Frățilă s-a arătat interesat de dialectele românești sud-dunărene, îndeosebi de dialectul istroromân. Contribuțiile sale, adesea cu caracter de sinteză, se întemeiază pe valorificarea surselor de material existente (monografiile dialectale, culegeri de texte, dicționare și glosare dialectale, atlase lingvistice) și în mai mică măsură pe materiale inedite, autorul neefectuând cercetări de teren la aromânii din sudul Dunării. Întemeiat pe o lectură atentă a bibliografiei, Vasile Frățilă adoptă o poziție echilibrată în chestiuni privind originea și teritoriul de formare a dialectelor românești sud-dunărene, adaptându-și punctul de vedere la opiniile general acceptate în lingvistica românească. În ceea ce privește aromâna, a publicat *Contribuții la studiul concordanțelor lexicale dintre subdialectul bănățean și dialectul aromân* (în vol. *Contribuții lingvistice*, Timișoara, 1993, p. 81–99) și articolul de sinteză *Aromâna și aromânistica. Privire panoramică* (în vol. *Dialectologie românească (sud- și nord-dunăreană)*, Cluj-Napoca, 2014, p. 33–40).

O lucrare utilă, întemeiată pe cercetări de teren, despre *Aromânii din Rodopii Bulgariei* (Craiova, 1995) îi are ca autori pe Radu Sp. Popescu și Teodor Balkanski. Lucrarea, de mici proporții, cuprinde o descriere actualizată a zonei cercetate, care completează informațiile anterioare, fiind însoțită de o hartă, de un capitol inedit de *Onomastică* (toponime, nume de botez, nume de familie, nume de grup, supranume, porecle (p. 78–111) și de o mică culegere de texte dialectale, cu unele erori în redarea dialectului (p. 118–139).

Semnalăm și o altă mică culegere de texte dialectale, transcrise într-o notație fonetică riguroasă: Maria Kokka, *Texte aromâne din comuna Neazoi, jud. Tricala (Grecia)* (București, 1992). Este vorba de o așezare de aromâni fărșeroți transhumanți, originari din Albania, sedentarizați în câmpia Tesaliei (Grecia) în anul 1926. Textele, culese la fața locului, transcrise de autoare, originară din localitate, provin de la trei generații de vorbitori, de ambele sexe, cu vârste cuprinse între 12 și 84 de ani, cu grade diferite de instrucție, fapt care a permis studierea graiului din perspectivă sociolingvistică (cf. Gabriela Stoica, *Împrumut și schimbare de cod într-un grai aromân din Grecia* FD XXII–XXIII, 2003–2004, p. 247–285).

Emil Vrabie este autorul a două *Contribuții etimologice aromânești* (pe baza DDA) (SCL XLIV, 1993, 5, p. 405–416; SCL XLV, 1994, 5–6, p. 283–285), reunite ulterior, împreună cu etimologii dacoromâne, în volumul *Etimologii românești și străine* (2001). A elaborat și un amplu dicționar englez–aromân, *An English-Aromanian (Macedo-Romanian) Dictionary, with two introductory sketches on Aromanian* (Statford, 2007, 747 p.), pe care l-a realizat după ce s-a stabilit în SUA în 1984, contribuind la introducerea aromânei în mediile de limbă engleză.

Câteva contribuții privind dialectul aromân îl au ca autor pe Adrian Turculeț, *Aspecte ale situației sociolingvistice a aromânilor din Albania (Simpozion Iași, 2003, p. 110–122)*, *Intonația interogativă la aromânii din R. Macedonia (cu câteva particularități segmentale ale informatorilor (FD XIX, 2010, p. 157–166)*, *Cercetări de (micro)fonetică aromânească (Omagiu Saramandu, 2021, p. 799–808)*.

O preocupare constantă pentru studierea dialectului aromân are Nistor Bardu, autor al monografiei *Limba scrierilor aromânești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (Cavalioti, Daniil, Ucuta)*. Partea I. *Aspecte ale grafiei. Fonetica* (2004). În urma unei analize amănunțite a particularităților fonetice ale operelor scriitorilor aromâni din secolul al XVIII-lea, Nistor Bardu ajunge la concluzia că „autorii Cavalioti, Daniil și Ucuta reflectă în scrierile lor particularități ale graiului moscopolean, identificat și descris de Nicolae Saramandu, și ale celui fărșerot, mai ales în cazul lui Daniil” (p. 180). Continuându-și preocupările în această direcție, Nistor Bardu a publicat mai multe contribuții, pe care le-a reunit în volumul *Studii și articole de dialectologie română sud-dunăreană* (2021). Vorbitor nativ al graiului grabovean, autorul aduce câteva contribuții importante – unele întemeiate pe anchete de teren la fața locului, în Albania – la cunoașterea acestui grai, pe care îl numește, conform tradiției, grai moscopolean.

În perioada recentă s-a dedicat studierii dialectului aromân Manuela Nevaci, ale cărei contribuții științifice au apărut ca volume (de autor, coordonate ori în colaborare) sau ca articole în publicații de specialitate. În *Verbul în aromână. Structură și valori* (2006) autoarea studiază această parte de vorbire din perspectivă istorică și descriptivă, la care adaugă valorile (modale, temporale) exprimate de fonemele verbale în aromână, iar în *Graiul aromânilor fărșeroți din Dobrogea* (2011) descrie, comparativ, pe baza unor înregistrări de teren, cele două variante ale acestui grai, *șópan* (vorbit de fărșeroții originari din Grecia) și *plisót* (vorbit de fărșeroții originari din Albania). În *Identitate românească în context balcanic* (2013) autoarea pune în evidență păstrarea conștiinței romanității și a românității la aromânii din țările balcanice, ilustrându-și afirmațiile cu o colecție de texte inedite culese la fața locului. Manuela Nevaci este și autoarea unui *Curs de aromână. Descrierea dialectului. Texte. Glosar* (2011), a unei prezentări de ansamblu, *Dialectele aromân și meglenoromân. Studiu sincron* (2013), ca și a unui manual de aromână pentru ciclul primar de învățământ, *Cultură și tradiții aromâne. Carti*

di aleađiri (2009, în colaborare cu Mioara Gospodin și Angela Fuduli). Este coautoare, împreună cu Nicolae Saramandu, a lucrării *Sinteze de dialectologie română* (2013) și coordonatoare a volumului *Convergențe lingvistice balcano-romanice în dialectele românești sud-dunărene* (2018), în care a redactat, ca autoare, capitolul *Dialectul aromân*. A publicat și volumul *Scriitori aromâni de ieri și de azi. Antologie de texte și studiu filologic* (2013). În mai multe articole, apărute în țară sau în străinătate, Manuela Nevaci a tratat aspecte inedite, diverse: *Ternary Deictic System in Aromanian* (DIG XV, 2007, p. 71–76), *O cercetare sociolingvistică asupra dialectului aromân* (FD XXXV, 2016, p. 145–154), *Dialectele limbii române – dialecte la distanță (RoDialects – ALDRO)*, în *Omagiu Saramandu*, 2021, p. 801–820), *Terminologia păstoritului în dialectul aromân și în dialectele italiene meridionale din perspectiva geografiei lingvistice* (FD XXXVIII, 2019, p. 89–100, în colaborare cu Nicolae Saramandu) sau a prezentat rezultatele cercetărilor sale de teren la aromânii din sudul Dunării: *Aspecte lingvistice privind aromâna vorbită în Republica Macedonia* (în *Lucrările primului Simpozion Internațional de Lingvistică*, București, 2008, p. 91–104, în colaborare cu Carmen Radu); *Enquêtes sur l'aroumain parlé en Albanie* (*Géolinguistique* XI, 2009, p. 223–239), *Schimbări recente în graiul aromânilor fărșeroți* (în *Lucrările celui de-al treilea Simpozion internațional de lingvistică*, București, 2010, p. 113–118); *Quelques aspects ethnolinguistiques dans le parler des Aroumains Fărșeroți* (RESEE, XLIX, 2011, 1–4, p. 309–319); *Cercetări recente de teren la aromânii din Peninsula Balcanică* (FD, XXXI, 2012, p. 63–78); *Aspecte lingvistice ale contactului aromânilor cu albanezii* (în *Lucrările celui de-al cincilea Simpozion internațional de lingvistică*, București, 2013, p. 142–152); *Prenume la aromânii din Balcani* (în *Романистика и Балканистика [Оmagiu lui Petar Atanasov]*, Skopje, 2014, p. 531–537).

Un autor necunoscut în România deoarece s-a stabilit în străinătate, unde și-a publicat pe cheltuială proprie lucrările privind dialectul aromân, este Apostol N. Caciuperi (1920–1995, originar din Avdela (Grecia). Scrierile sale au fost reeditate postum în România, în 2011, într-o serie de *Opere* în patru volume: I. *Noul Testament. Pri graiul armânescu*; II. *Tradușeri (dit literatura română și universală)*; III. *Gramatică armânescă (proiectu di manual școlar)*; IV. *Cursu practic pi graiul armânescu*. Apostol N. Caciuperi este și autorul unui *dicționar român-aromân* (1996), în care dialectul aromân e ilustrat prin graiul pindean (al autorului).

Completăm informația bibliografică despre dialectul aromân cu câteva contribuții izolate, apărute în diferite perioade: B. Cazacu, *Á propos de quelques termes maritimes d'origine italienne en macédoroumain* (în *Bolletino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo*, X–XII, 1968–1970, p. 121–125); Anca Ulivi, *Observații asupra metatezei în dialectele românești sud-dunărene* (FD XV, 1996, p. 95–101); Antonis D. Busbukis, *Termeni aromânești de origine*

latină în dialectele grecești din Macedonia (SCL LVIII, 2007, 1, p. 27–31); Constantin D. Dinas, *Aromâna în cadrul latinității orientale* (Omagiu Saramandu 2011, p. 283–291).

THE AROMANS. HISTORY, LITERATURE. WRITINGS ON THE AROMAN DIALECT

Abstract

Among Romanians in the south of the Danube, the Aromanians are the only ones who have asserted themselves in writing and who have created literature from the 18th century. As shown by our great linguists – Sextil Pușcariu, Ovid Densusianu, Al. Philippide, Al. Rosetti, I. Iordan – Romanian cannot be studied scientifically without knowing the south Danubian Romanian dialects and, first of all, the most important of them, the Aromanian dialect, since it has a “central position” in the Balkan Peninsula, as Erem Çabej put it, which explains the multiple relations between this Romanian dialect and the Balkan languages: “The central – geographically speaking – position of Aromanian in the Balkan Peninsula made this branch of Romanian have, pursuant to the secular cohabitation of Aromanians with neighbouring peoples, various relations with the languages spoken by these peoples” (Çabej 1976: 3). The Aromanian dialect is spoken on a vast territory in the south of the Balkan Peninsula (in Greece, Albania, R. of North Macedonia, Bulgaria) and also in Romania. Aromanian dialect has some branches: the Pindian (in the Pindus Mountain of the Epirus, Greece, but also in Thessaly), the Gramostean (in Greece, in North Macedonia, in Bulgaria), the Fărșerot (in Albania, Greece, North Macedonia), the Grabovens, Gopesh and Molovishte groups. Scholars like Gustav Weigand, Th. Capidan, Sextil Pușcariu, Al. Rosetti, Matilda Caragiu-Marioțeanu, Andrei Avram, G. Ivănescu, I. Gheție, Petru Neiescu, Nicolae Saramandu show the linguistic identity between Aromanian and Daco-Romanian as dialects of the Romanian language.

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române
București, Calea 13 Septembrie, nr. 13
Universitatea din București
Str. Edgar Quinet, nr. 5–6